

V HĽADANÍ AUTENTICKEJ IDENTITY
(K nedožitým šesťdesiatinám Jaromíra Kopsa)

RAISA KOPSOVÁ, Filozofický ústav SAV, Bratislava

Pri filozofickom a najmä umeleckom reflektovaní rozlične dlhého obdobia komunistickeho totalitarizmu vo východnej a strednej Európe implicitne i explicitne zaznieva motív straty či prinajmenšom krízy identity, a to národnej, kultúrnej, náboženskej, politickej, občianskej i ľudskej. V hľadaní stratenej (či opäť a opäť sa strácajúcej) identity sa dnešný, „posttotalitný“ človek začína však čoraz väčšmi podobať rímskemu bohovi Jánusovi, ktorého dve tváre sú obrátené do minulosti a do budúcnosti. Akoby ani nevedel či jednoducho pociťoval akúsi nechuť žiť v konfliktnnej a neistej prítomnosti, akoby ani nebol schopný uvedomiť si a otvorene priznať tú – pre mnohých, zdá sa, neprijateľnú – pravdu, že skutočný, autentický život je tu a teraz, že sa stratou samozrejmosti otvára zároveň priestor pre znovunachádzanie a afirmáciu nesamozrejmej identity.

Jednou z relevantných príčin tohto stavu je nepochybne to, že tzv. socialistický človek, ktorého rezíduá sú vo väčšej či menšej miere v každom z nás, sa väčšinou z akejsi zotrvačnosti neidentifikuje s tým, čo robí, a veľmi nerád berie na seba za niččo osobnú, individuálnu zodpovednosť, skôr ju deleguje nadriadeným štruktúram – osobám, inštitúciám, štátu. Medzi ním (takým, aký v skutočnosti je) a jeho aktuálnymi životnými činnosťami, ktorých zmysel sa mu často stráca, vždy existuje istá priepasť. Hrôza z prítomnosti, ako dôvodí český exilový prozaik Lubomír Martínek, z veľkej časti pramení i z toho, že „iba nepatrnému zlomku jedincov dopriava príležitosť byť hrdý na svoju prácu, miesto, v ktorom sa pohybuje, spôsob, ktorým žije“ ([1], 14).

Tento fenomén „priepastnosti“, odcudzenosti človeka a jeho diela invenčne vystihol gruzinský nonkonformný filozof Merab Mamardašvili vo svojom rozhovore pre France Culture (november 1989). Vykreslil totalitnú spoločnosť ako „svet mŕtvych prízrakov“, v ktorom sa dusia nedomyslené myšlienky, nevytúžené túžby, nepreciténé city, nepochopený zmysel, nezískaná skúsenosť. Monolitná konštrukcia každého totalitarizmu bráni človeku prebudiť sa k sebe samému, k svojej jedinečnej, unikátnej a neredukovateľnej existencii. Ovládaniu ľudí v totalitných režimoch slúži dokonca aj jazyk, v ktorom sú všetky myšlienky raz a navždy premyslené. Namiesto pôvodných myšlienok a živjej reči existujú hotové myšlienky-náhradníčky, myšlienky vopred dané, vopred pripravené, zapísané, zafixované v totalitnom jazyku, v jazyku „večného mítingu“. Pre totalitný systém je signifikantné, že má vopred daný obraz nového človeka, vopred danú a systematicky vnucovanú predstavu jeho šťastia a svetlej budúcnosti, vopred dané konvencie, pravidlá spôsobu jeho bytia, má hotové odpovede na každú otázku. Štát tu nielen podnikom predpisuje výrobu, ale aj ľudom život, spoločnosti budúcnosť, organizuje ľudské spolunažívanie. Je to fantazmagorický svet, svet zdania vydávaného za skutočnosť, ktorý spôsobuje mnohorakú deštrukciu autentickej ľudskej identity, nahrádza ju vopred danými, zdanlivými identitami, pseudoidentitami.

Mamardašviliho reflexia je pozoruhodná najmä tým, že na rozdiel od početných kritikov i oponentov komunistickej utópie či skôr antiutópie sa pokúsil ukázať východisko, istú aktuálnu cestu zo situácie neautentickej identity i deformovanej sebaidentity, v ktorej sa nachádza konkrétny, individuálny človek v totalitnej spoločnosti. Oprávnené sa podľa môjho názoru domnieva, že v prvom rade treba, aby sa zbavil falošného obrazu o sebe, aby sa postavil na

nohy, aby sa uvidel v tej malej veci alebo práci, ktorú práve robí – môže to byť čokoľvek; aby sa ustavične nedištancoval od toho, čo robí, a bol predchnutý zodpovednosťou za všetko, čo koná aj čo si myslí, a to vo vzťahu k sebe, k iným ľuďom, k svetu. „Aby sa každý na vlastný účet, na svoje nebezpečenstvo a na vlastné riziko identifikoval s tým, čo robí: s myšlienkou, nad ktorou práve premýšľa, s názorom, ktorý vyslovuje, s prácou, ktorú vykonáva ... Treba sa znovu naučiť stotožňovať seba samého s prácou, ktorú vykonávaš, vidieť vo svojej práci zavrženie seba samého a úplne sa jej oddávať“ ([2], č. 5, 115). Naša prítomnosť nás najlepšie presvedča o tom, že sa smäd po identite – občianskej či ľudskej – nehasí sám. Veď aj pre to, aby sa dejiny diali, treba niečo robiť, a to tu a teraz.

No treba nielen robiť, nielen konať, ale aj organicky začleniť do svojej aktuálnej životnej činnosti všetky vrstvy ľudského domova, všetko to, čo J. Patočka nazýva „prirodzeným svetom“ a V. Bělohradský metaforicky „zeleňou sveta“, teda všetko to, čo nám zo sveta môže byť blízke. Pretože „jen tak lze otevřít prostor ke svobodné seberealizaci člověka jako člověka, k uskutečnění jeho identity, neboť vrstvy našeho domova, stejně jako celý náš přirozený svět, jsou neodmyslitelnou součástí nás samých a neodmyslitelným prostředím naší lidské sebeidentifikace; člověk zcela zbavený všech vrstev svého domova by byl zcela zbaven sám sebe, svého lidství“ ([3], 19).

Je však možné zachovať identitu jednotlivca, osobnosti ako svojbytné individuality v dimenziách jej privátnej a verejnej sféry v komplexnom priestore prítomného bytia? Je možné nájsť v podmienkach mŕtveho panciera totalitného systému akési škáry, „lakúny“, ako hovorí jeden z najprenikavejších analytikov komunistickej reality Alexander Zinoviev, pre tvorbu seba samého ako slobodnej bytosti, nezávislej od štátu i od „celého sveta“? Je možné vydo-byť si právo v tej či inej miere žiť slobodne a neriadiť sa konvenciami komunistického spôsobu života, predpísaného rituálu, vopred danými „pravidlami hry“? Dlhodobá osobná (prežitá a zažitá) životná skúsenosť mnohých disidentov i tých, ktorí v atmosfére totalitarizmu vytvárali „ostrovy pozitívnej deviacie“, zakladali „paralelnú polis“, spájali sa do rozličných „nezávislých iniciatív“, ale aj celkom obyčajných ľudí, ktorí sa vzpierali proti manipulácii, bránili sa schizofrénii myslenia a konania, kládli odpor vnucovanému obrazu ich samých, pretrhávali „sieť strachu“, dáva – domnievam sa – pozitívnu odpoveď na tieto otázky. Pretože veď „dokonca aj tým, že myslíš, vnášaš štipku sily do spoločnej veci ochrany človeka“ (A. Zinoviev), obrany jeho ľudskej identity a vlastnej dôstojnosti. Permanentný, za totalitarizmu prevažne vnútorný duchovný zápas jednotlivca o svoju identitu svedčí o neutíchajúcom úsilí vypestovať v sebe schopnosť odporovať tlakom spoločnosti, tohto kolektívneho monštra, v ktorom malé „ja“ individua sa rozpúšťa vo veľkom „my“ a „individuálny človek sa stáva obeťou kolektívnych psychóz“ (N. Berďajev), a zachovať si svoje „ja“, svoje sebestačné bytie. Človeku totiž vždy ostáva možnosť voľby vlastnej životnej cesty – svojej podriadenosti systému (moci, ideológii a pod.), či svojej suverenity, „života v lži“, či „života v pravde“, ako hovorí Václav Havel.

Napriek všetkej tragike individuálneho a generačného osudu jednotlivec rovnako ako v minulosti je schopný vytvoriť si aj v prítomnosti optimistický projekt osobného života v pravde, slobode a vnútornej integrite, a to aj za cenu nenapraviteľného plytvania vymedzeným „životným časom“. Ani ideologicky destilovaná skutočnosť totalitných spoločností nikdy nedokázala úplne umlčať túto schopnosť. Motiváciu takého životného postoja azda metitórne vystihujú Patočkove slová, že „věci, pro které se trpí, jsou ty, pro které stojí za to žít“.

Možnosť voľby, ktorá je základnou existenciálnou podmienkou zachovania si identity, však nemajú len jednotlivci, ale aj národy a štáty. Ak napríklad niektoré krajiny vo východnej a strednej Európe stratili po vojne svoju identitu, je to do istej miery ich vlastná vina, a nielen dôsledok mocenskej manipulácie víťazných spojencov. V tejto otázke by som súhlasila s Milanom Šimečkom, že „východoeurópske národy, každý trochu rovnako a každý trochu inak, samy prispeli ku svojmu zajatiu v sovietskej sfére“ ([4], 156). Opačné tvrdenia sú väčši-

nou diktované snahou zbaviť sa zodpovednosti za vlastné dejiny, zbaviť sa konzekvencií za rozlične motivované intencie a konatívne akty, za prijaté – často osudné – rozhodnutia.

Nesporným prejavom sebaobransy je dnes prudko rastúci záujem o minulosť, v ktorej jednotlivci i celé národy hľadajú útočisko pred prázdnotou prítomnosti, hľadajú to, čo pokladajú za svoju pravú identitu a za zdôvodnenie vlastného jestvovania. V nedávnej a dávnejšej minulosti sa usilujú objaviť čokoľvek, s čím by sa mohli ak nie úplne, tak aspoň čiastočne identifikovať, usilujú sa jednoducho nájsť seba vo veľkých dejinách. Napriek tomu, že sa nedá rýchlo a úspešne napredovať s očami upretými do spätého zrkadla, najfrekventovanejším sa dnes stalo slovo „návrat“: návrat ku koreňom, k viere otcov, k tradíciám, symbolom, mýtom aj ilúziám, návrat k tradičným hodnotám, ku kresťanskému východisku, k duchovnému dedičstvu, ku svojbytnosti, návrat k slobodnému trhu, k národným štátom a napokon návrat do Európy. Dnes skrátka všetci žijeme minulosťou, ľpieme na nej. Minulosť sa vracia všade, „vychádza po páde komunizmu zo skrytí podvedomia, začína meniť názvy ulíc, ovládať politické strany, davy ľudí na uliciach. Minulosť sa vracia z podvedomia, kam bola zatlačená, zastrčená, a začína vládnuť vedomiu“ ([5], 5-6).

Z traumy zo sociálno-historickej diskontinuity, ktorá zdanlivo hrubou čiarou oddelila minulosť od prítomnosti, rodí sa nový mýtus existencie ideálneho a šťastlivého „kedysi“, mýtus strateného raja, živý patosom opozície ku skutočnosti. Kríza identity v postkomunistických krajinách aktivizuje fundamentalistické a neotradicionalistické tendencie. Dochádza ku stretu historického a tradicionalistického vedomia, v ktorom víťazí tradícia. Prevláda presvedčenie, že skutočný svet sa nachádza za prítomnosťou. Túto intenciu vedomia by sme mohli nazvať aj utopickým retrospektivizmom. Samozrejme, nie je to jediná tendencia, ale zdá sa, že je veľmi výbojná.

Dnes sa podľa môjho názoru vo viac-menej vykryštalizovanej podobe prejavuje zhruba šesť základných ideových postojov k minulosti, a tým aj k hľadanej identite v jej rozličných dimenziách. Je to racionálne zdôvodnený kriticko-analytický postoj, ktorý sa usiluje o dôsledne vedecké skúmanie a hodnotenie našej vzdialenej i celkom nedávnej minulosti, snaží sa vyvodiť z nej ponaučenia pre dnešok i zajtrajšok. V prvom rade chce odhaliť a povedať pravdu o našej histórii, najmä o našej duchovnej minulosti. V opozícii k nemu stojí negativisticko-buričský postoj, vyznačujúci sa negáciou minulosti ako celku, odmietaním jej možného pozitívneho významu pre dnešné smerovanie spoločnosti. Minulosť sa tu chápe ako t'archa, s ktorou treba rozhodne zúčtovať, na ktorú treba čo najskôr zabudnúť a sústrediť sa výlučne na budúcnosť, v mene ktorej sa žiadajú nové a nové obete. Korešponduje to do istej miery s „favičiariským futurizmom“ (R. Scruton), s programovým obetovaním prítomnosti v mene budúcnosti, nedokonalého dneška v mene „radostného zajtrajška“, charakteristickým pre totalitný systém, s hypertrofiou pocitu zodpovednosti pred príznakom budúcich generácií. Pre romanticko-buditeľský postoj je typické oživovanie vybraných, často značne zidealizovaných období, udalostí a postáv, spriemňovanie „svetlých vzorov“ z minulosti. Konzervativisticko-spiatočnická orientácia sa vyznačuje tendenciou k navráteniu starých spoločenských štruktúr, tak ideových, ako aj inštitucionálnych, využíva históriu ako vhodný nástroj boja proti akýmkoľvek reformám a transformáciám. Značne agilný je nacionalisticko-šovinský postoj, ktorý nazerá na dejiny z hľadiska národnej výlučnosti (svojrážna „neuróza svojbytnosti“), nacionalnej veľkosti a intolerancie až nenávisť k iným národom, resp. etnikám. Je významné, že cesta k slobode, demokracii a humanizmu sa vo viacerých postkomunistických krajinách hľadá aj cez taký nacionalizmus, ktorý sa prikrýva a obhajuje filozofiu národa-štátu. A napokon je tu sektársky postoj, keď sa prístup k minulosti a jej hodnotenie (interpretácia) riadia aktuálnymi záujmami určitých elít, skupín, strán a mocenských štruktúr.

Pochopiteľne, tento môj náčrt si nijako nenárokuje na vyčerpávajúci prehľad a striktné vystihnutie dnešnej, značne rozpornej a pestrej názorovej diferenciácie. Chce poukázať predovšetkým na to, že vzťah k minulosti je diskrepantný, ako je nejednoznačný aj význam minu-

losti pre prítomnosť. Ide o to, že nie všetko z minulosti automaticky patrí do takej histórie, ktorá nijako nezasahuje do našej recentivity. V dejinách každého štátu a národa, ale aj v živote jednotlivých generácií nevyhnutne boli aj také udalosti, určité traumy, „neuralgické body“ (vojny a zrady, víťazstvá i porážky, revolúcie i kontrarevolúcie, pohraničné spory i dohody, vnútorné mocenské zápasy i puče atď., atď.), ktoré jednoducho nemožno vylúčiť z prítomnosti, pretože sú v nej stále živé, sú organickou súčasťou jej aktuálnej podoby, akousi „súčasnou minulosťou“, ak tu použijem výraz V. Bělohradského. Práve súčasťou, a nie prítomnou. Lebo „súčasnosc neznamená, že dve udalosti probíhajú ve stejném okamžiku, ale že umím být bližním druhých, prožít jejich zkušenost jako svou vlastní ... Člověk může být všemu přítomen, ale ničeho nemusí být současníkem. Nemusí být nikomu bližním“ ([6], 24). Len súčasnosť, a nie číra prítomnosť otvára človeku svet minulých skúseností, robí ich nám blízkymi a zrozumiteľnými.

Pre afirmáciu ľudskej identity sú dôležité všetky časové dimenzie. To mal azda na mysli už Epikuros, keď napísal, že „telo znepokojuje len prítomnosť, kým duša minulosť, prítomnosť, budúcnosť“, pričom sa minulosť bežne javí ako neuchopiteľná, prítomnosť ako nepochopiteľná a budúcnosť ako záhadná. Človek na rozdiel od iných živých tvorov je z hľadiska temporality bytosťou trojdimenzionálnou: má pamäť o minulosti, žije a tvorí v prítomnosti, so strachom a nádejou sa pozerá do budúcnosti, vytyčuje životné plány, stanovuje si ciele a programy, v ktorých sa fixujú jeho predstavy o zmysle a hodnote života, premieta do nich svoje sny, životné kréda, túžby a neprestáva veriť v ideály, v lepši stav vecí. Kým minulosť je pre človeka problémom dejinnej pamäti a historickej skúsenosti, prítomnosť je priestorom pre kreativitu a prijímanie rozhodnutí, budúcnosť je časom možností, perspektív a alternatív, vnímaných so skepticizmom i nadšením. Cesta k autentickej ľudskej identite vedie len cez adekvátne naplnenie všetkých týchto dimenzií.

✓ Napríklad absencia dejinnej pamäti, ktorá plní emancipujúcu a demystifikujúcu úlohu, je nielen pre životaschopnosť a vnímanie sebaidentity toho-ktorého národa, ale aj pre jednotlivca skutočnou duchovnou tragédiou. Absencia sociálnej pamäti ako spôsobu fixácie a uchovávaní sociálne významných informácií – pričom nejde len o krajný (na nadindividuálnej úrovni len teoreticky možný) prípad jej úplnej absencie (v zmysle ajtmatovského „mankurta“), ale aj o jej kvalitu, rozsah a intenciu fixovať iba „vhodné“ či „žiadúce“ informácie – paralyzuje celý spoločenský organizmus, vedie k jeho stagnácii, strate duchovnosti, k nivelizácii vkusov i mravov, k otupenej uniformite, k životu v svojráznom, časovo neobmedzenom provizóriu. Len poznaním a pochopením tradícií, porozumením svojej minulosti národy získavajú schopnosť tvoriť aj svoju budúcnosť. Zriekanie sa minulosti, nech je diktované čímkolvek, ich pripravuje o budúcnosť. Pretože „národ bez pamäti je súčasne národom bez perspektív“ (K. Kosík). Reflektovanie minulosti, uvedomovanie si jej zmyslu a významu (permanentný a najmä čestný dialóg s minulosťou) umožňuje adekvátne chápať prítomnosť a racionálne fundovať tvorbu budúcnosti, vychádzajúc z merita dialektiky možnosti a skutočnosti, z mnohohvariantnosti a alternatívnosti historického diania. Ak chceme ísť vpred, musíme si pamätať a reflektovať to, čo bolo, musíme si vykúpiť svoju minulosť, vziať na seba celú jej ťarchu. Veď práve v tom, ako výstižne poznamenal V. Soloviov, spočíva tajomstvo pokroku. Dodajme: tajomstvo napredovania, nie opakovania, nie návratu.

Lenže historické vedomie, zabezpečujúce kontinuitu a identitu (lepšie povedané: sebaidentifikáciu) generácií, sa môže nedeformovane utvárať len v podmienkach slobodného a pluralitného šírenia informácií, pri zachovávaní zásad demokratickosti a tolerance, v procese trvalého, skutočne zainteresovaného (nie iba deklarovaného) verejného i odborného záujmu o objektívne a všestranné uchopenie minulosti bez akéhokoľvek zamlčovania a cenzurovania, bez zámerného a programového prispôbovania minulosti aktuálnej prítomnosti. V období totalitarizmu, keď „celá história bola palimpsest, mnohokrát oškrabaný a znovu a znovu popisovaný pergamen“ ([7], 27), nemohlo sa, pochopiteľne, sformovať ani pravdivé

historické vedomie. Nemohli sa uplatniť ani základné ciele a imanentné ambície historického poznania: nepodliehať ideologickým predsudkom, nacionalistickým, lokálpatriotickým ani fideistickým intenciam pri interpretácii a hodnotení dejinných javov, historických udalostí a významných osobností, lež odhaľovať a nekompromisne zobrazovať aj tzv. „jazvy pamäti“, pestovať umenie načúvať „ozvenám dejín“. Zmysel netabuizovaného poznania minulosti je evidentný tak pre autentické vedomie prítomnosti, ako aj pre efektívne projektovanie budúcnosti, zbavené akýchkoľvek utopistických vízií a vedomé si možných konzekvencií. Dovtedy však, kým sa bude raziť heslo Strany z Orwellovho románu 1984: „Kto ovláda minulosť, ovláda budúcnosť, kto ovláda prítomnosť, ovláda minulosť“, hľadanie najvlastnejšej, autentick kej ľudskej identity bude ustavičným zápasom proti nadvláde identity odcudzeného spoločenského systému. Kým sa sociálny čas bude ovládať, a nie žiť, ovládaný a zotročovaný bude aj človek a jeho pamäť.

LITERATÚRA

- [1] MARTÍNEK, L.: Hledání uloupeného času. In: Fragment 1992, č. 9.
- [2] MAMARDAŠVILI, M.: Mysľ pod zapretom. In: Voprosy filosofii 1992, č. 4 a 5.
- [3] HAVEL, V.: Letní přemítání. Praha 1991.
- [4] ŠIMEČKA, M.: Ztráta skutečnosti. In: KUSÝ, M. – ŠIMEČKA, M.: Európska skúsenosť s reálnym socializmom. Toronto 1984.
- [5] MICHNIK, A.: Sokratov tieň. In: Fragment 1992, č. 8.
- [6] BĚLOHRADSKÝ, V.: Myslet zelení světa. Praha 1991.
- [7] ORWELL, G.: 1984. Praha 1991.

ĽUDSKÉ SRDCE

JÁN ŠEFRÁNEK, Ústav informatiky, Matematicko-fyzikálna fakulta UK, Bratislava

Ve skutečnosti nic takového jako „svoboda“ není, vyjma slov a abstraktní pojem. Je tu jen jedna skutečnost: akt osvobodování se v procesu ustavičné volby... Každý krok v životě, který zvětší mou sebedůvěru, mou nezávislost, moji odvahu, moje přesvědčení, zvětší také moji schopnost zvolit si žádoucí alternativu, až bude nakonec pro mne obtížnější zvolit si skutek nežádoucí, než skutek žádoucí. Naproti tomu, každý akt podlehnutí a zbabělosti mě oslabí, otevře mi cestu k dalším aktům, při nichž opět podlehnou, až nakonec ztratím svobodu úplně. Mezi krajnostmi, kdy už nemohu udělat špatný skutek, a druhou krajností, kdy jsem ztratil svou svobodu jednat správně, leží nespočetné stupně svobodné volby.

Čím déle pokračujeme ve svých nesprávných rozhodnutích, tím více se zatvrzuje naše srdce; čím častěji děláme rozhodnutí správná, tím více se naše srdce obměkčuje – anebo lépe, ožívuje.

Erich Fromm

Je to neuveriteľné, blíži sa šesťdesiatka Jaro Kopsa. Ešte neuveriteľnejšie je, že Jaro Kops, človek priam nabitý vitalitou, tu už dlho nie je.

Narodil sa 25. mája 1933, zomrel 8. februára 1989. Dôležité fakty z jeho života už boli zverejnené v 2. čísle Filozofie z roku 1990, v texte smútočného prejavu Mira Kusého. V trýznivej